

Móser Zoltán
(1946, Szekszárd)
tanár, fotóművész,
az MMA rendes tagja

Móser Zoltán

„Kis dolgokat egyesség nagyra neveli”

Közmondások, szentenciák Zrínyi Miklós műveiben

Széchy Károly szerint Zrínyi írásai jó népies mondásokban és csattanós példabeszédekben bővelkednek: „a maga állításait és ítéleteit a magyar nép elmésségének és bölcsességének mondásaival erősíti meg; ami munkája magyar jellegének még tisztább és gyökeresebb faji jellegét ad, [...] mert semmi sem mutatja inkább, mint stílusának és nyelvének ebbeli gazdagsága, hogy mennyire magyar volt ő egész vérében, eszejárásában és kifejezésmódjában.”¹

Zrínyi egy helyütt vall is arról, mennyire becsüli a példaszót: „még a polgároknál is oly jó példabeszédek vannak, hogy telik tudományal és bölcseséggel”. (*Centuriák*. 38. R. H. 353.) Jól ismert, hogy van két olyan sora, amelyek „közszólássá” váltak. Mindkettő *Az török Áfium ellen való orvosság* élére került mint jelige. Az egyik: „Ne bántsod a magyart”, nemzetünk vezérlő igéjévé lett.² A másik, a mottó: „Sors bona

Tisztelettel emlékezünk a költő, hadvezér és hadtudós Zrínyi Miklósról, születésének 400. évfordulóján.

Ez a rész Heller Bernát tanulmányának felhasználásával készült, a rövidítések is tőle származnak: *Népies és folklorisztikus elemek Zrínyi Miklós műveiben*. Ethnographia, 1919. 30. 22–45.

1 Széchy Károly: *Gróf Zrínyi Miklós*. III. Athenaeum, Bp. 1901. 220.

2 Rónai Horváth Jenő szerint e mondás Zrínyi egyik kedvelt jelmondatának, a *Nemo me impune lacessit!*-nek (Senki sem provokálhat engem büntetlenül!) fordítása. Zrínyi az ágyúúra is ezt öntette. Azt is tudjuk, hogy az 1340-ben alapított skót bogáncsrend (Orde of the Thistle) jelmondata is ez volt. In. Tóth Béla: *Szójrul szájra*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 38.

nihil aliud” [jó szerencse kell, semmi más], amelyet Zrínyi saját magának alkotott „symbolumnak” nevezett. Miként a *Vitéz hadnagy* előjáró beszédében: „Ihon tehát a mely symbolum gya-korta az én szájamban forog, és a *Discursusok*ban: Egy szóval, quisque suae fortunae faber [mindenki saját szerencséjének munkása, kovácsa].”³

„Hogy a hadvezér dolgaiban a döntő mindig a jó szerencse – fűzi hozzá Tóth Béla –, Zrínyi sokat emlegeti; a *Discursusok* egyike egészen ennek a fejtegetése. Mindazáltal azt merem hinni, hogy e jelmondatot egy régi horvát közmondás is sugallta a nagy embernek. Ez a közmondás: »Sto bog dade i sreča junačka« [Amit Isten ad és a katona szerencséje].”⁴

Igaz, hogy példabeszédekben Zrínyi prózai munkái jóval gazdagabbak, mint a költőiek, de a *Szigeti veszedelemben* is találni egynéhányat: „Nem ragad ebugatás az derült égre” (XIII, 50).

Néha latin szentencia rejlik a magyar versben: „Mig nem látják égni magok házokat, / Nem segíti senki meg szomszéd házokat” (I, 42).⁵

Szinte műfordítással van dolgunk, amikor azt olvassuk Zrínyinél: „Kis dolgokat egyesség

3 *A Vitéz Hadnagy* egyes részei: I. *Discursusok*. II. *Aphorismák*. III. *Centuriák*.

4 Tóth Béla: *Szójrul szájra*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1990. 35–36. (Jelszava volt a Jellacsics – Jellachieh, Jellacic – osztrák grófcsládnek, akiknek a grófságot az 1848-iki lázadó J. József horvát bán nyerte.)

5 Vö.: „Jam proximus ardet Ucalegon”. Vergilius: *Aeneis*. II. 311.

nagyra neveli, / Erőtlen jó kedvet magasra emeli;
/ De nagy s erőket az földre leveri, / Hogyha
egyenetlenség azokat éri. (VIII, 65).⁶

Vagy: „Még áljos [aljas] szüvet is nagyra visz
boszuság, / Nem hogy határtalant, kit nem bir
okosság” (XI. ének), azaz: „Kis bosszú nagyra
viszi az embert”.⁷

Másutt: „Nem ragad ebugatás az derült
égre” (XII, 50) [jelentéktelen ember szava nem
ér semmit]. Erdélyinél: „Nem hallik eb ugatása
mennyországba”.⁸

Találhatunk példát Zrínyi Péter dicséreté-
ben is: „Napfényre néző szem mutatja sas fiát,
/ Körmérül esmérni az vitéz oroszlánt” (XIV, 5).⁹

További közmondásokra, szállóigékre lelhe-
tünk Zrínyi prózai írásaiban. Ezek közül válo-
gattam néhány példát.

„Akinek nem borja, nem nyalja” – arra alkal-
mazva, hogy az idegen népeknek nem fáj a ma-
gyarság baja. (*Az török áfium ellen való orvosság.*
R. H. 87.)

„Egyébiránt a magyarok sententiája sem vol-
na rossz: messze komaságot, közel házasságot
kell keresni.” (*Mátyás király életéről való elmélke-
dések.* R. H. 161.)

„Így van ez világ dicsősége [...] így benne való
reménség: mikor az üveg legfényesebb, eltörik”
[a dicsőség csúcspontján is érheti az embert
veszedelem].¹⁰ (*Mátyás király életéről való elmél-
kedések.* 201. 38.)

6 „Concordia parvae res crescunt, discordia maximae
dilabuntur” [Az egység a kis dolgokat is nagyra nö-
veszti, az egyenetlenség pedig a legnagyobbat is
megrontja]. Sallustius: *Jugurtha háborúja.* X.

7 Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve.* Pest,
1851. 1135.

8 Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve.* Pest,
1851. 1995. Vö.: „Was kümmert’s den Mond, das die
Hunde bellen”.

9 Ex ungue leonem (pingere). [Az oroszlánt a körméről
(festeni)]. Alkaiosnak tulajdonított mondás. Ezt
Pheidisra vonatkoztatja, azt írván, hogy a művész-
nek elég volt az oroszlán körmét látni, és meghatá-
rozta az oroszlán testalkatát.

10 Latinul: „Fortuna vitrea est, tum quum splendet,

„Bánom, hogy minékünk magyaroknak egy
bolond példabeszédünk vagyon ez ellen, hogy
nem jó papirosból hadakozni: de mennyi igaz-
sága legyen ennek a mondásnak, lássa meg az
aki okos.” (*Discursus primus.* R. H. 198.)

Zrínyi így panaszkodik: „Mit használt annyi
sok keresztyén vért ontanunk, ha most gyümöl-
csei lévén a jó fának, mesze tőle elgörgünk”.
(*Vitéz Hadnagy.* 168. 39.) [Vö.: „Az alma nem
esik messze a fájától.”]

„Az éretlen gyümölcs ha leszakasztod, sem
akkor nem jó mikor leszakasztod, sem akkorra
nem lesz mikorra [...] megérett volna.” (*Vitéz
Hadnagy.* 169. 3.) [Vö.: „Mindennek érdemes
kivárni a legalkalmasabb idejét.”]

„Ez ám az, hogy aki idején kél, idején érkezik,
ez ám az, hogy aki mit kezd, serényen nyúljon
hozzá, és ez az, aki nem szánja az erszéynek
száját megnyitni, hogy ne mondassák felőle,
fösvény többet költ, a rest többet fárad.” (*Quart-
tus discursus.* R. H. 212.) [Vö.: „Aki idején kel,
harmatot szed; A fösvény két annyit költ; Fös-
vény duplán fizet; A rest duplán fárad; Fösvény
többet költ, rest többet jár.”]

„A bolond [okát] semminek nem keresi, ha-
nem csak a mint a magyar mondja: Belé, Balázs,
lovat ad Isten!” (*Vitéz Hadnagy.* 124. 11.) [Az
egyik magyarázat szerint: vágj bele, fogj neki,
majd megsegít az Isten; a másik szerint így szó-
lítják a hebehurgyát, hogy óvatosabban lás-
son dolgához. Vö.: hübelebalázs módjára / módján.]

„Így akarta az Isten, hogy néha jó ló is hám
alatt nyomorodik meg [az értékes embernek
nem jut mindig értékes feladat], hasonlóan: sok
jó ló hámiban, sok vitéz ember esmeretség nél-
kül hal meg.” (*Vitéz Hadnagy.* 125. 5.) [Vö.: „Sok
jó ló a hámiban megszárad; Sok jó ló megszakad
a hámiban; Sok jó ló megszakad addig a hámiban,
míg erkölcsét kitanulhatják.”]

„A sok bába között el kell veszni a gyermeknek”
(*Aphorismák.* 6. Diszordia inimici. R. H. 241.)

frangitur”. Hasonlóan németben: „Glück und Glas,
wie bald bricht das”.

„Akit elszántál magadban, ne mulass véle”, „Kit ma végezhetsz, ne hadd holnapra.” (*Aphorismák*. 9. Celeritas. R. H. 243.) [Vö.: „Mit ma elvégezhetsz, ne halaszd holnapra.”]

„Hallottad-e: aki madarat akar löni, nem pengeti a keziját, és nem dobbal fogják a rókát.” (*Aphorismák*. 9. Celeritas. R. H. 243.) [Vö.: „Ha madárral tárgyalasz, ijadat ne pengesd. – Nem pengeti az íját, a ki madarat akar löni. – Aki varjat akar löni, nem pengeti keziját; Dobbal megy nyulászni – Dobbal megy verebet fogni.”]

„Kötve hidd komádat, azt mondja a magyar [...] ne bízd úgy magadat reá, hogy a térdén aludjál, mikor beretva van kezében.” (*Aphorismák*. 11. Transfuga. R. H. 245.) [Vö.: „Kötve higgy a komának. Komádnak ne higgy pusztá szóra, hanem csak erős föltételek alatt olyannak is, ki hozzád közel van különben.”]

„A nagypénteki elmélkedések annyira meghaták egy hallgatónak szívét, hogy midőn haza felé menne a templomból komájával, késznek nyilatkozott mindazt eltérni, mit isten fia szenvedett. »Jól van – mondá ez – koma is kötöztesse meg magát, s próbáljuk.« Erre az ájtatos ember kijelenté, hogy szabadon is ki fog állani mindent. Azonban midőn a szenvedés próbái elkezdettek, jó keresztyénünk nem állhatá ki a dicsőséget s felugorván, elszaladt. Erre mondá komájáru a koma: kötve higgy a komának.

Ezen adoma szerint nyomait lelnők a passiók utánzásának ha nem az életben, de legalább a nép hitében, Magyarországon is.”¹¹

„Fogd meg elébb a madarat, azután mellyezd (kopaszd).” (*Aphorismák*. 15. Praedae aviditas. R. H. 250.) „Else fogta a madarat, már is mellyeszi.”¹²

„Mig meleg a vas, addig verje.” (*Aphorismák*. 28. Eloquentia. R. H. 260.)

„Mindenben mesterség kell: sípolni, ha madarat fogsz, dobolni, ha farkast kergetsz.” (*Apho-*

rismák. 38. R. H. 266.) [Vö.: „Madarász sípszóval, a halász horoggal csal halat és madarat.”]

„Egy nagy erdőben egy kakuk nem hallik.” (*Aphorismák*. 70. 43. R. H. 295.)

„Nehéz nyulat fogatni, mikor bottal űzik az ebeket utána.” [Nehéz a katonát erőszakkal harcra készíteni.] (*Aphorismák*. 73. 46. R. H. 296.) [Vö.: „Nyúl után bottal veri az agarat; Mely kutyát bottal kell a nyúl után hajtani, az nem fogja meg a nyulat; Rossz kopó az, melyet bottal kell hajtani a nyúl után.”]

„Nem szabad két vétket cselekedni.” (*Aphorismák*. 86. 59. R. H. 302.) [Vö.: Non licet in bello bis peccare. – Nem szabad a háború idején kétszer bűnt (elkövetni).]

„Amely tik sokat kotkodácsol, keveset tojik.” (*Centuriák*. 43. R. H. 356.) [„Aki sokat beszél, keveset cselekszik.”]

„[...] jól tudom körül a föld csinját” (a terület jellegzetességét, terepviszonyait). (SZ. 9. 31.) [„Tudom minden csinját, binját.”]¹³

Fontosnak érzem néhány török közmondás felidézését az összeállítás végén.

„Nem ravasz, hanem bölcs a török proverbiumja: *ha tíz ellenséged van, a kilenccel békélj meg, a tizedikkel hadakozzál*” (*Mátyás király életéről való elmélkedések*. R. H. 170.)

„Azt mondja a török: *ha a te ellenséged olyan is, mint az elefánt, annyinak tartsad, mint a legyet, ne félj tőle; ha olyan is, mint a légy, úgy se vedd meg, hanem oltalmazd tőle magadat, mint az elefánttól.*” (*Aphorismák*. 19. Nimia securitas. R. H. 253.)

„Azt mondja a török [...] *Avagy holló hasamra, avagy tisztesség fejemre.*” (*Centuriák*. 52. R. H. 360.)

Egy csepp a tengerből

A tenger Zrínyi Miklós műveltsége,¹⁴ a csepp az alábbi epigramma, talán a költő legismertebb

11 Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve*. Pest, 1851. 4564.

12 Dugonics András: *Magyar példa beszédek és jeles mondasok*. Szeged, 1820. 15.

13 Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve*. Pest, 1851. 1447.

14 Zrínyi könyvtára egy 1662-ben készült jegyzék szerint 431 kötetet foglalt magában.

négy sora. Kovács Sándor Iván és Kaposi Krisztina tanulmánya alapján tudom,¹⁵ hogy honnan származik az a latin szólásmondás, amelyet az idézendő négy sor előtt olvashatunk.

„Tartozunk őrizni életünket, valameddig lehet tisztességgel” – kezdi az ismertetést a költő, én pedig azon gondolkodom – csodálkozom –, hogy ez a fél sor vajon miért nem vált szállóigévé.¹⁶ Az epigramma előtti bekezdésben az okát is megnevezi, és kimondja, hogy azért kell tisztességgel őrizni életünket, „hogy hazánknak többet szolgálhassunk. De viszont a dicsőségnek törvénye az, hogy kívánjuk a halált, mikor életünk tovább tisztességes nem lehet. Azt mondja a török: *Ja deulet basuma ia güzgün desüme*, azaz: Avagy holló hasamra avagy tisztesség fejemre. Azért ne irtozzunk se a haláltul, se annak formájától. És temetésünkről is mihaszna sopánkodnunk? Sok vitéz embereknek holló gyomra volt koporsója, annál inkább fennmaradt a nevek. *Coelo tegitur qui non habet urnam, et undique and Superos tantundem est via.*

Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó,
Tisztességes legyen csak órám utolsó.
Akár farkas, akár emésztszen meg holló,
Mindenütt felyül ég, a föld lészen alsó.”

Zrínyi fenti idézetét két forrásból eredeztetik, azonban van egy harmadik is. Az első szó szerint Lucanus *Pharsalia* című eposzából származik (7. ének, 819.), a mondat második fele viszont („undique ad superos tantundem est via”) Cicero *Tusculumi eszmecseréjének* egy helyéről eredeztethető (I. 104: „undique enim ad inferos

tantundem viae est”). Ez a mondat Cicerónál viszont Anaxagorasztól származó idézetként szerepel: „A görög bölcs Lampszakoszbán haladoklott, s ezért barátai megkérdezték tőle, hogy ha valami történik veled, vissza vigyék-e Klazomenaiba, szülőhazájába; erre Anaxagoraszt azt válaszolta, hogy semmiképp se, hiszen mindenhol ugyanakkora az út az Alvilágba (*ad inferos*). Jól látható, hogy Zrínyi idézetében Anaxagoraszt alvilága (*inferi*) helyett a mennyország (*superi*) szerepel. Feltételezhetnénk, hogy Zrínyi maga módosította ezt az idézetet, hiszen a kritikai kiadásban idézett egyéb forrásokban [...] is *inferi*, azaz alvilág szerepel. Csakhogy Anaxagoraszt mondását pontosan a Zrínyi által idézett formában találjuk meg Morus Tamás *Utópiájában*, még hozzá közvetlenül a lucanuszi »Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó / Coelo tegitur qui non habet urnam« társaságában. Morus *Utópiájának* elbeszélője, Csapatúz Rafael, Amerigo Vespucci három földközi utazásának kísérője volt, a negyedik útról azonban nem kívánt visszatérni. Ekkor hangzanak el a következő mondatok: »Ott hagyták tehát, hadd engedelmeskedjék lelke indulatának, mely jobban áhítozott a kalandokra mint a szép temetésre«. Úgyis állandóan azt hangoztatja: 'Akinek nincs koporsója, befedi a tágas ég!', meg hogy: 'Mindenünnen ugyanaz az út vezet az égiekhez.' Láthatjuk tehát, hogy már Morus kombinálta e két idézetet és módosította az anaxagoraszi alvilágot a kereszténységhez közelebb álló *superire*, Zrínyi pedig innen emelte át a *Vitéz hadnagy*-ba ezt a részletet és formált belőle magyar epigrammát.”¹⁷ Ez a néhány sor tehát latinos, törökös és magyaros egyszerre.

Befejezésként visszatérünk az elején megfogalmazott gondolatokhoz. A néprajztudós Voigt Vilmos egyik előadásában szöveg Zrínyi

15 Kaposi Krisztina: *Zrínyi-paratextusok*. http://epa.oszk.hu/01600/01639/00007/pdf/EPA01639_első_szazad_2012_osz_413-446.pdf; Kovács Sándor Iván: „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...” *Kosztolányi Lucanusától Vas István Zrínyijéig; Uő: Zrínyi-tanulmányok*. Bp. 1979. 74–111.; Uő: *A lírikus Zrínyi*. Bp. 1985.

16 Heller Bernát véleménye szerint, ha nem közmondás, megérdemli, hogy azzá váljék Zrínyinek ez a sora: „Hamar kú esik ott, hon az ég zörrenik” (VI, 79).

17 Kaposi Krisztina: *Zrínyi-paratextusok*. http://epa.oszk.hu/01600/01639/00007/pdf/EPA01639_első_szazad_2012_osz_437-438.pdf

és a folklór kapcsolatától. „Több Zrínyi-kutató indokoltan hangsúlyozza – írja –, hogy Zrínyi igazán benne élt a maga korában, így a közmondások és hiedelmek szereplése műveiben ennek a bizonyítéka lenne. Ez nyilvánvalóan igaz, azonban az ilyen megfigyeléseknek is további, pontosabb értelmezésére lenne szükség. Érdekes volna az egész életműből összegyűjteni a szólásokat, közmondásokat, szálló-

igéket, citátumokat – és ezek mérlegelését is megadni.”¹⁸

- 18 *A Zrínyi Miklós, a költő – a rút fülesbagoly – és a folklór* című tanulmánya előadásként hangzott el 2014 novemberében az ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke által szervezett *Hírnév és emlékezet* című konferencián. Vö.: DOROMB Közköltészeti tanulmányok 6. 2018. 63–74.

Németh Erika: *Sírbatétel* (részlet)